

- О. М. Майборода, С. В. Стоєцький, Н. В. Хамітов, Л. Д. Якубова, О. В. Ясь. Інститут історії України НАН України. К.: Ніка-Центр, 2020. 356 с.
30. Якубова Л. Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок ХХІ ст.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 173–188.
31. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: (Аналітична доповідь). К., 2018. 227 с.
32. Якубова Л. Інтеграція Донбасу і Криму vs дезінтеграція України: історичний досвід, сучасні виклики (аналітична доповідь). К., 2019. 333 с.

Гаврилюк Світлана Віталіївна

завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, Волинський національний університет імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор

РОЛЬ ХОЛМСЬКОГО ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ У ПАМ'ЯТКОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У ХІХ – на початку ХХ ст. помітну роль у виявленні та вивченні церковних і світських пам'яток, розгортанні на Холмщині і Підляшші – західних етнічних українських землях – пам'яткоохоронної роботи відіграв церковно-археологічний музей, відкритий при Холмському Свято-Богородицькому православному церковному братстві у вересні 1882 р.

На думку Модеста – єпископа Люблінського, вікарія Холмсько-Варшавської єпархії – музей мав функціонувати як довідкова установа. Однак керівництво Холмсько-Варшавської єпархії, керуючись загальною русифікаторською спрямованістю політики царизму і російської православної церкви, у проханні до Синоду від 25 квітня 1882 р. про відкриття музею підкреслило, що *«він потрібний для підтримки в місцевому руському населенні усвідомлення своїх релігійних переконань і національних особливостей і для користі церковно-історичної науки»* [6, с. 10]. У цих словах сформульовано теоретичну й практичну мету Холмського церковно-археологічного музею – стверджувати нібито споконвічну приналежність краю і його населення до російської нації та російського православ'я, наголошуючи при цьому, що так зване *«возз'єднання Холмської пастви у 1875 р.* [тобто насильницьке навернення російським самодержавством місцевих українців-уніатів в лоно Російської православної церкви – авт.] *було лише поверненням до віри предків»* [10, с. 325].

Спочатку музей не мав власного приміщення і розташовувався в кімнатах духовного відомства. У 1891 р. його експозицію перенесли до спеціально побудованого двоповерхового братського будинку. Тут вона розмістилася у чотирьох, а з серпня 1905 р. – у шести просторих кімнатах [2, с. 227].

Першочерговими напрямками діяльності музею стали пошук і збір предметів старовини. Вивчаючи таку роботу музею, слід враховувати, що в останній третині ХІХ ст. музейна справа в етнічних українських землях, що перебували під владою Російської імперії, переживала період становлення. Тому зрозумілі труднощі, які траплялися при

організації місцевих музеїв, зокрема, підборі предметів для експозиції. На пошуковій роботі негативно позначалися відсутність чітко розробленої системи збору експонатів, розпливчате, неконкретне розуміння дефініції «історична пам'ятка», недосконала база історичних знань про певний регіон, суб'єктивний підхід до збору і впорядкування пам'яток [2, с. 216].

У своїй роботі музей керувався статутом, який визначав мету його діяльності та зміст майбутньої експозиції. Експонатами повинні були стати старовинні друковані церковно-богослужбові книги, рукописи релігійно-морального змісту, давнє церковне начиння, ін. Статут регламентував також шляхи пошуку музейних предметів, порядок їх надходження та реєстрації.

Початковий період функціонування музею характеризувався вкрай слабким надходженням предметів старовини. Проте з часом вдалося виявити кілька давніх рукописних богослужбових книг, як, наприклад, напрестольне Євангеліє 1571 р., окремі рукописні твори світського характеру. Ці та деякі інші реліквії й поклали початок експозиції Холмського церковно-археологічного музею. На кінець 1883–1884 звітного року в музеї вже нараховувалося (разом з книгами і брошурами) 638 експонатів [підраховано за: 10, с. 323–324]. Їх перелік та короткий опис свідчать, що при усій проросійській спрямованості цього закладу все ж вдалося зібрати і представити в експозиції не лише православні, а й чимало греко-католицьких і католицьких пам'яток церковної старовини. У 1884–1885 рр. було покладено початок нумізматичному відділові музею, який на перших порах складався з 22 монет [6, с. 22].

Церковно-археологічний музей у Холмі, хоча не без труднощів, продовжував поповнювати власні збірки і протягом наступних років. Проте, як і в питанні щодо шляхів поповнення музейних фондів, на той час ще не було чітко розробленої методики опрацювання пам'яток. Розбір виявлених предметів старовини, їх облік, опис, класифікація тощо проводилися в осінньо-зимовий період. Систематично велася робота з обліку надходжень до музейного закладу. Її якість значною мірою залежала від сумлінності і наукової кваліфікації співробітників. Обліковувалися усі без винятку предмети. Вони записувалися в міру надходження до інвентарних книг або журналів обліку [2, с. 224]. Щодо описів старожитностей, то такої обов'язкової звітності, як у їх обліку, від Холмського музею, як і від інших місцевих музеїв, у той час ніхто не вимагав. Практикувалося описувати лише найцікавіші, на думку музейних співробітників, пам'ятки. Це збіднювало зміст пам'яткознавчої роботи музею, не давало повної і різносторонньої інформації про нерідко унікальні знахідки, створювало певні труднощі дослідникам при визначенні історичної цінності тієї чи іншої пам'ятки, що зберігалася в музеї [2, с. 225]. Проте така робота значно поліпшилася з приходом нового завідувача музею Федора Кораллова, який очолював музей з початку 1890-х років і до його закриття влітку 1915 р.

Тим не менш, зацікавлення збірками Холмського церковно-археологічного музею, як свідчать документи, з боку науковців

і громадськості зростало. Це зумовлювало надходження до Холма численних прохань про надання експонатів для різного роду виставок і досліджень. Для популяризації пам'яток Холмщини і Підляшшя, а також власної діяльності музей позитивно відгукувався на такі звернення. Зокрема, рукописні книги і стародруки передавалися у тимчасове користування науковим установам і вченим для ґрунтовного вивчення і підготовки наукових праць. Матеріали церковно-археологічного музею при Холмському братстві були використані, наприклад, при підготовці досліджень з історії греко-католицької та російської православної церков, історичних нарисів про такі населені пункти як Холм, Замостя, Грубешів, Белгорай, Ополе, складанні описів церков і парафій Холмсько-Варшавської єпархії, вивченні складу Холмської уніатської єпархії на початку XVII ст. Наявні в музеї документи архіву Холмського уніатського духовного правління, рукописні і друковані давні книги, інші старожитності дали змогу хранителям музейних колекцій підготувати науково-популярні розвідки історико-пам'яtkознавчого змісту [9; 8].

З метою наукових студій музей відвідували М. Петров – професор Київської духовної академії, М. Біляшівський – завідувач архіву фінансового управління Царства Польського у Варшаві, згодом директор Київського музею старовини і мистецтв. М. Біляшівський постійно цікавився станом справ у церковно-археологічному музеї Холмського Свято-Богородицького церковного братства. Неодноразово аналізуючи роботу музею на сторінках часописів *«Киевская Старина»* та *«Археологическая летопись Южной России»*, вказуючи на її сильні та слабкі сторони, М. Біляшівський висловлював побажання, спрямовані на активізацію діяльності музею. Зокрема, він радив не покладати надії лише на подарунки і пожертви, а проводити самостійні пошукові експедиції з метою виявлення, вивчення і збереження старожитностей. Так, характеризуючи на підставі одного із звітів музею нові надходження, М. Біляшівський писав: *«Загалом не можна сказати, що надходження були рясні; усі вони є жертвуваннями музеєві, але, на нашу думку, якщо чекати тільки жертвувань, то важко розраховувати на успішний розвиток музею... Потрібно шукати предмети старовини на місці, потрібно завести зносини з місцевими людьми й у даному випадку – із сільським духовенством, потрібно стежити за знахідками предметів старовини – тільки тоді справа музею може рухатися вперед, тільки тоді музей буде виконувати місію, на нього покладену...»* [1, с. 96].

Працівники Холмського церковно-археологічного музею прислухалися до пропозицій М. Біляшівського. Про це свідчать їхні численні листи. У них ідеться про необхідність обміну виданнями, повідомляється про надіслання до Києва щорічних звітів про роботу Свято-Богородицького православного братства і музею при ньому. Переписка розповідає про надання музеєм на прохання М. Біляшівського експонатів для виставок, що періодично відкривалися у Київському музеї старовини і мистецтв. Так, у листі 17 лютого 1906 р. хранитель Холмського музею Г. Ольховський писав М. Біляшівському,

що двома днями раніше він надіслав для виставки у Київському музеї 27 предметів. Вони «...складають витвори ручної праці селян-малоросів Люблінської і Сідлецької губ., або так званої Холмищини. Усі вони мають білетики з позначенням місця їхнього виробництва і приналежності, не рахуючи ковша глиняного з села Павлова Холмського повіту і прядки ... із Щебрешина Замостського повіту» [3, арк. 1]. Надіслані експонати М. Біляшівський представив на виставці народних промислів у Києві, після чого повернув Холмському музеєві.

Тісні наукові взаємини з Холмським церковним братством і його музеєм постійно підтримував професор Київської духовної академії М. Петров. Учений неодноразово звертався до членів братства з проханнями надіслати йому з фондів музею окремі матеріали для наукового опрацювання. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігається лист від працівників музею в Холмі до професора М. Петрова, датований 10 січня 1886 р. У ньому йдеться про те, що музей надсилає Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії для тимчасового користування документ «*Окружное послание митрополита Льва Кишки 1725 года по поводу постановлений Замойского Собора*». Лист містив прохання повернути рукопис адресатові, що й було виконано у лютому місяці 1886 р. [4, арк. 1–3].

Черговий раз відвідавши музей на початку 1890-х років, М. Петров у часописі «*Киевская Старина*» писав, «що знаходиться у цьому музеї – мало кому відомо. Музей не має ні хронологічного, ні систематичного опису своїх колекцій. Тому про музей поширюються інколи найфантастичніші чутки, як, наприклад, на зразок чутки про те, що між стародавніми рукописами музею є начебто пергаментний рукопис, ніким не прочитаний і який складає ледве не давній екземпляр відомого “Слова о полку Ігоревім”» [5, с. 155–156]. Завершуючи інформацію про Холмський церковно-археологічний музей, М. Петров підсумовував: «*Істотну прогалину в музеї становить відсутність в ньому посібників... для визначення його колекцій, внаслідок чого уповільнюється і сам опис музею, а музей не користується належною популярністю і туго поповнюється*» [5, с. 157].

Загалом наукова співпраця професора М. Петрова з музеєм у Холмі тривала понад тридцять років. Постійно велося листування, відбувалися взаємні обміни науково-публіцистичною і науковою літературою та експонатами для виставок. Завідувачі музею братства регулярно надсилали ученому до Києва звіти про роботу за поточний рік, просили у випадку потреби надавати їм наукові консультації, дякували за надіслані власні праці і допомогу в розвитку музею.

Грунтовна обізнаність працівників Холмського церковно-археологічного музею з історією і пам'ятками краю давала підстави неодноразово залучати їх до участі в науково-пошукових експедиціях, спрямованих на виявлення і вивчення пам'яток старовини. Учасником археологічних обстежень, які на початку ХХ ст. проводили у Холмі архітектори і мистецтвознавці П. Покришкін та М. Покровський, був,

зокрема, завідувач музеєм Ф. Кораллов. Про цікаві відкриття на Холмщині Ф. Кораллов неодноразово подавав інформацію на сторінках місцевих видань. Зокрема, він розповів, що відразу після приїзду до Холма П. Покришкін і М. Покровський розпочали знайомство з пам'ятками давнього міста, заснованого, за свідченнями Галицько-Волинського літопису, у XIII ст. Фахівці оглянули Холмський православний кафедральний собор, звернули увагу на чудотворну ікону Холмської Божої Матері, визнавши її найдавнішим і яскравим зразком чисто візантійського іконопису.

Загальний вигляд цієї ікони, яка після її загадкового зникнення в першій половині XX ст. віднайшлася восени 2000 р. і зберігається нині у музеї Волинської ікони міста Луцька – відділі Волинського краєзнавчого музею – майже сто років тому описувався наступним чином: *«Написаний образ на полотні, прикріплений до кипарисової дошки за допомогою левкасу і золотих цвяхів, що мають найпримітивнішу форму, на зразок простих ковальських цвяхів без шляпок, що також свідчить про давнину східно-візантійську»* [7]. Крім того, було оглянуто експозицію церковно-археологічного музею при Холмському братстві, а також криницю Данила Галицького, яка згадується у давньому літописі. Вчені прийшли до висновку, що кладка криничного кам'яного зрубу дуже давня і за складністю справи будівництва надзвичайно важка. Тому, без сумніву, криниця на пагорбі в Холмі є тією, про яку говорить літопис і поява якої пов'язана з іменем Данила Галицького [7].

На найвищому пагорбі міста Холм П. Покришкін і М. Покровський оглянули також давню стіну, яка стала проглядатися внаслідок осідання ґрунту ще з кінця XIX ст. Завідувач музею Ф. Кораллов зазначав: *«Ця стіна підтверджує свідчення літопису, що Данило серед міста давнього Холма на кам'яному фундаменті висотою 15 ліктів вибудував дерев'яну вежу, вибіливши її "як сир", так що вона стояла, світлячись на всі сторони. Дерев'яні частини вежі, як свідчить той же Іпатіївський літопис, разом з містом згоріли в 1259 році..., а нижня кам'яна частина стала проглядатися при осіданні ґрунту. Зрозуміло, повне й остаточне вирішення цього питання можливе шляхом розкопок і дослідження зразка кладки стіни»* [7]. Сам же пагорб, на думку вчених, є штучним насипом і був місцем давнього городища. Останнім і скористався Данило Галицький для спорудження на ньому укріпленого міста.

Матеріал, поданий Ф. Коралловим, інформував, що учасники експедиції уважно оглянули й такі давні архітектурні пам'ятки Холмщини як Белавінську і Столп'євську вежі. На той час від першої з них уціліла лише західна стіна і частина північної. П. Покришкін, зокрема, констатував, що Белавінська вежа збудована з місцевого каменю, причому в основу її спорудження покладено так зване хрестове склепіння. У стіни в чотири яруси були замуровані дерев'яні з'єднання, від яких залишилися тільки круглі отвори. Уважніше придивившись до залишків вежі, неможливо не помітити гнізд для балок. Учені констатували, що в давнину вежа мала чотири поверхи і була зведена як сторожовий пункт для попередження про несподіваний напад ворога.

На час її обстеження *«фундамент уцілілої стіни сильно попсувався від впливу стихій, у середині її величезна щілина із самого верху майже до низу, яка все більше і більше збільшується завдяки дощам і замерзанню взимку води, що западає в цю щілину. Орнамент верхнього вікна, а саме, обкладка зеленою опокою, вся вивалилася, а з нижнього витягнута руками людськими, так що більш збереженим залишається середнє вікно»* [7]. На відміну від Белавінської Столп'євська вежа збереглася краще. Зовні вона носила чотирикутну форму, а всередині – круглу, із залишками слідів від склепінь. Кладка її стін ідентична з Белавінською. Таких веж в Столп'є було три, але дві ще в 1860-х рр. розібрали для будівництва шосейної дороги. Було зроблено висновок, що спорудження обох веж, імовірно за все, слід віднести до часів Данила Галицького: адже про влаштування ним таких архітектурних будівель згадує літопис.

Кваліфіковане обстеження історичних пам'яток Холма у 1903 р. стало підґрунтям, на якому впродовж 1909–1912 рр. здійснювалися під керівництвом П. Покришкіна археологічні розкопки в місті та його околицях. Значною мірою таким дослідженням прислужилися експонати Холмського церковно-археологічного музею, а також численні історичні напрацювання його завідувача Ф. Кораллова.

Отже, Холмський церковно-археологічний музей відіграв важливу роль у пам'яткознавчих студіях кінця ХІХ – початку ХХ ст. І хоча він створювався з конкретною ідеологічною метою і його діяльність спрямовувалась на пошук та збереження насамперед пам'яток, які б доводили *«закономірність»* входження теренів Холмщини і Підляшшя до складу Російської імперії, однак практична діяльність працівників музейного закладу започаткувала серйозні краєзнавчі дослідження, наукові пошукові експедиції, сприяла виявленню, вивченню і збереженню чималої кількості рухомих і нерухомих об'єктів культурної спадщини означених західних етнічних українських земель.

Музей працював, поки Холм не зачепили події Першої світової війни. Бойові дії влітку 1915 р., евакуація російської влади з міста, перехід Холмщини під контроль німецьких і австрійських військ призвели до припинення його роботи. Подальша доля зібрань Холмського музею ще потребує вивчення. Відомо, що деяку їх частину вдалося врятувати завдяки приватній ініціативі. Сьогодні окремі експонати знаходяться в експозиції і фондах нині діючого Холмського окружного краєзнавчого музею. Сліди інших, що загубилися у вирі подій Першої світової війни, наступних воєнних катаклізмів та суспільно-політичних змін в Європі, можуть, на нашу думку, віднайти насамперед на теренах Росії, України та Польщі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологическая летопись Южной России. 1899. Т.1. Июль.
2. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (ХІХ – початок ХХ ст.) : Монографія. 2-е вид., доп. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. ХХХІ. Спр. 1518.

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. 225. Спр. 743–745.
5. Киевская Старина. 1893. № 10.
6. Кораллов Ф. В. Церковно-археологический музей при Холмском православном Свято-Богородицком братстве. Холм: Типо-литография Вайнштейнов, 1911. 36 с.
7. Люблинские губернские ведомости. 1903. 25 ноября.
8. Ольховский Г. А. О начале города Холма и Холмской епархии. Почаев: Издание Почаево-Успенской лавры, 1905. 25 с.
9. Ольховский Г. А. Холмский кафедральный собор во имя Рождества Пресвятой Богородицы (краткая история собора). Холм: Типо-литография Вайнштейнов, 1902. 15 с.
10. Холмско-Варшавский епархиальный вестник. 1884. № 22.

Магась В'ячеслав Олегович

професор кафедри суспільних наук, Житомирський військовий інститут імені С. П. Корольова, доктор історичних наук, доцент

СОЮЗ ВЗАЄМНОГО СТРАХУВАННЯ ТА КАСА ЖЕРТВ ОБОВ'ЯЗКУ ЯК ОРГАНІЗАЦІЇ МАТЕРІАЛЬНОЇ ПІДТРИМКИ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДІЯЧІВ ТА КОНТРРЕВОЛЮЦІОНЕРІВ В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 рр.)

В ході революції 1905–1907 рр. почали виникати громадські організації, які мали на меті захист діячів революційного руху. Наймасштабнішою з таких організацій був Всеросійський союз взаємного страхування, утворений представниками іншої громадсько-політичної організації – Союзу Союзів. На противагу до зазначених організацій наприкінці 1905 р. виникають Каси жертв обов'язку, головним завданням яких був захист контрреволюціонерів. В історіографічному відношенні питання їхнього функціонування є малодослідженим. Окремі аспекти діяльності зазначених організацій висвітлені в роботах С. Дмитрієва [6, с. 166] та В. Магася [7, с. 112–119, 200–201]. Мета дослідження полягає в характеристиці діяльності організацій матеріальної підтримки революційних діячів та контрреволюціонерів у 1905–1914 рр. Для цього було поставлені такі завдання: схарактеризувати діяльність Всеросійського союзу взаємного страхування та кас взаємодопомоги при професійно-політичних організаціях; розглянути особливості функціонування Кас жертв обов'язку.

Всеросійський союз взаємного страхування виник унаслідок діяльності Союзу Союзів. Організаційна робота по створенню останнього тривала з січня 1905 р. Установчий з'їзд Союзу Союзів відбувся 8 і 9 травня 1905 р. в Москві за участю представників від 14 союзів: агрономів і статистиків; конторників і бухгалтерів; журналістів і письменників; інженерів і техніків; академічного; адвокатів; лікарів; ветеринарів; фармацевтів; залізничників; земців-конституціоналістів; вчителів; жіночої рівноправності; повноправ'я євреїв [15, арк. 61]. У політичному плані члени та провідні діячі Союзу союзів мали різні погляди – як ліберальні, так і соціалістичні [21, с. 78]. На цьому з'їзді було намічено питання про політичне страхування на випадок арешту і втрати заробітку шляхом утворення Всеросійського союзу взаємного страхування [15, арк. 61–62; 18, арк. 322–323].